

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΕΣ

Michael Herzfeld, *Πάλι δικά μας. Λαογραφία, ιδεολογία και η διαμόρφωση της σύγχρονης Ελλάδας*, Μτφ. Μ. Σαρηγιάννης, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2002, 303 σελ.

Το ενδιαφέρον της επιστήμης για τον πολιτισμό/την κουλτούρα ενός λαού είναι πολύ παλιό. Τουλάχιστον στο τελευταίο τέταρτο του 20ού αιώνα και, ιδιαίτερα, μετά την κατάρρευση των κομμουνιστικών καθεστώτων, η (επι)στροφή της έρευνας σε προβλήματα πολιτισμού είναι έκδηλη. Αυτή την (επι)στροφή έκανε, άλλωστε, αναγκαία το πλήθος των νέων κρατών που εμφανίστηκαν και η αξίωσή τους να στηρίξουν το αίτημά τους για εθνική ανεξαρτησία και εδαφική κυριαρχία στον δικό τους πολιτισμό και την κουλτούρα.

Στην Ελλάδα η μελέτη του πολιτισμού είναι αρκετά παλιά, έστω κι αν υπήρξε στην έκτασή της περιορισμένη. Όμως, μετά την πτώση της στρατιωτικής δικτατορίας και, ιδιαίτερα, μετά την ένταξη της Ελλάδας στις διαδικασίες της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, αυξάνει το ενδιαφέρον για την ελληνική κουλτούρα και τον πολιτισμό και ως το διακριτό στοιχείο από τις άλλες χώρες. Μαζί με τις εργασίες ελλήνων ερευνητών που δημοσιεύονται, αρχίζουν να μεταφράζονται μελέτες ξένων επιστημόνων οι οποίοι, θα πρέπει να ομολογήσουμε, προσδίδουν μια ιδιαίτερη ποιότητα στην έρευνα και λόγω της απαραίτητης απόστασης που μπορούν να διατηρούν απέναντι στο υλικό που εξεργάζονται. Στην κατηγορία αυτή ανήκει και η μελέτη του Herzfeld, ενός εκ των καλύτερων και πιο έγκυρων ερευνητών του ελληνικού πολιτισμού και της ελληνικής παράδοσης.

Στο δημοσιευμένο το 1982 βιβλίο του ο Herzfeld επικεντρώνει το ενδιαφέρον του στις ελληνικές λαογραφικές σπουδές, η συστηματική καλλιέργεια και κορύφωση των οποίων τοποθετείται στο χρονικό διάστημα μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους και μέχρι τη Μικρασιατική Καταστροφή. Την εξέλιξη των λαογραφικών σπουδών ο Herzfeld παρακολουθεί στο έργο ελ-

λήνων και ξένων ερευνητών της ελληνικής παράδοσης και του λαϊκού πολιτισμού. Από τους ξένους αναφέρει, μεταξύ άλλων, τους Wachsmuth, Fauriel, Haxthausen και από τους Έλληνες τους Ζαμπέλιο, Λελέκο και –βέβαια– τον Νίκο Πολίτη, ενώ σε αυτήν την κατηγορία κατατάσσει και την αλβανικής καταγωγής ελληνοποιημένη ρουμάνα πριγκίπισσα ντ' Ίστρια. Στο επίκεντρο της μελέτης του Herzfeld βρίσκεται η ανάγκη να θεμελιωθεί η αξίωση των νέων Ελλήνων για ένα ανεξάρτητο και κυρίαρχο εθνικό κράτος στην επιστημονική απόδειξη της συνέχειας του ελληνικού έθνους από την αρχαιότητα μέχρι το παρόν. Η αξίωση αυτή γίνεται ακόμη πιο επιτακτική μετά τη δημοσίευση του έργου του αυστρο-γερμανού ιστορικού Φαλμεράιερ, ο οποίος αμφισβητεί με έντονο τρόπο την αξίωση αυτή των Ελλήνων. Θεμελιωτής της επιστημονικής λαογραφίας θεωρείται ο Ν. Πολίτης, στο έργο του οποίου ο Herzfeld αναφέρεται λεπτομερειακά, δείχνοντας ότι οι ελληνικές λαογραφικές σπουδές δεν είναι δυνατό να νοηθούν χωρίς γνώση της τεράστιας προσφοράς του Ν. Πολίτη.

Κεντρικός στόχος της λαογραφικής έρευνας, που αρχίζει ήδη από τον 17ο και τον 18ο αιώνα, είναι να αποδειχτεί ότι μεταξύ αρχαίας και σύγχρονης Ελλάδας υπάρχει μια πολιτισμική 'συνέχεια', γεγονός που αποδεικνύει το πλήθος των κάθε είδους ευρημάτων στον ευρύτερο ελλαδικό χώρο. Στην απόδειξη αυτής της 'συνέχειας' μεταξύ αρχαίας και νέας Ελλάδας πρόβλημα δημιουργεί η χιλιετής παρεμβολή του χριστιανικού Βυζαντίου, το ερώτημα δηλαδή εάν και κατά πόσο το Βυζάντιο αποτελεί τον συνδετικό κρίκο μεταξύ αρχαίας και νεότερης Ελλάδας και συνιστά μια νέα ποιότητα στη συνεχή και ενιαία εξέλιξη του ελληνικού πολιτισμού ή αποτελεί απλώς ένα ενδιάμεσο στάδιο που δεν αλλοιώνει την πολιτισμική συνέχεια της Ελλάδας. Έχοντας επικεντρώσει το γνωστικό του ενδιαφέρον στο λαογραφικό υλικό που χρησιμοποιείται από την ελληνική επιστήμη για να αποδειχτεί η θεωρία της 'συνέχειας', ο Herzfeld διακρίνει μεταξύ των λαογράφων στον ελλαδικό χώρο δύο τάσεις: εκείνη που ο ίδιος ονομάζει 'ελληνίζουσα' και εκείνη που αποκαλεί 'ρωμαϊκή'. Το ενδιαφέρον του συγγραφέα έλκει η ελληνίζουσα τάση, διότι ήταν περισσότερο στραμμένη στον ευρωπαϊκό χώρο, από τον οποίο μέχρι ενός μεγάλου βαθμού εξαρτάτο η αναγνώριση της ανεξαρτησίας και της κυριαρχίας του νέου ελληνικού κράτους. Ήταν ο ευρωπαϊκός φιλελληνισμός, στον οποίο οι ελληνίζοντες λαογράφοι απευθύνονταν στην προσπάθειά τους να φέρουν τις αποδείξεις της συνέχειας, γεγονός που πολλοί Ευρωπαίοι (ιδιαίτερα άγγλοι και γερμανοί λαογράφοι και εθνογράφοι) υποστήριζαν. Για τον λόγο αυτό ο Herzfeld ονομάζει την ελληνίζουσα τάση

‘εξωστρεφή’. Αντίθετα η ‘ρωμαίικη’ τάση, η οποία δεν ανέδειξε ονομαστούς ερευνητές, υπήρξε μια ‘εσωστρεφής’ τάση, που ενδιαφερόταν περισσότερο για τον απλό έλληνα χωρικό και τις δικές του αντιλήψεις και παραστάσεις του πολιτισμού προσπαθούσε να αναδείξει. Οι οπαδοί της ‘ρωμαίικης’ τάσης έκλιναν περισσότερο στην άποψη ότι ο βυζαντινός πολιτισμός, ο οποίος στηρίχτηκε στην ορθόδοξη χριστιανική πίστη, προσέδωσε ένα νέο ποιοτικό στοιχείο στην ελληνική παράδοση που έχει επιζήσει, διότι ακριβώς το έχει αποδεχθεί ο απλός χωρικός, κάτοικος της υπαίθρου. Έτσι, οι δύο αυτές τάσεις, που και οι δύο προβάλλουν μια έστω διαφορετική ιδέα της ‘συνέχειας’, εκπροσωπούν η μεν πρώτη, η ‘ελληνίζουσα’, τους διανοούμενους που έχουν στραμένο το βλέμμα τους στην Ευρώπη, ενώ η δεύτερη, η ‘ρωμαίικη’, εκείνους που ενδιαφέρονται περισσότερο για τους απλούς χωρικούς.¹ Μέσα από τις δύο αυτές τάσεις ξεπήδησαν στη συνέχεια τα δύο μεγάλα ρεύματα των ‘καθαρευουσιάνων’ και των ‘δημοτικιστών’, που απέκτησαν και ιδεολογικό/ταξικό χαρακτήρα.

Ο Herzfeld αφιερώνει το μεγαλύτερο μέρος του βιβλίου του στον Ν. Πολίτη, επειδή ήταν εκείνος που επέβαλε το 1884 τη λαογραφία ως όρο, έθεσε τα επιστημονικά της θεμέλια, χρησιμοποίησε τη μέθοδο των ταξινομήσεων του υπάρχοντος τεράστιου υλικού και εκεί στήριξε τα επιχειρήματα της ελληνίζουσας τάσης. Το γεγονός ότι η πρόοδος στις λαογραφικές σπουδές, η μεγάλη αποδοχή που απολάμβανε στο εσωτερικό και η αναγνώριση που κέρδιζε στο εξωτερικό και στους επιστημονικούς κύκλους συντελείτο σε μια περίοδο κατά την οποία το Ανατολικό Ζήτημα, η τύχη δηλαδή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, γινόταν για την ευρωπαϊκή πολιτική όλο και πιο επίκαιρο και απαιτούσε λύση, ενθάρρυνε τον Ν. Πολίτη και τους ‘ελληνίζοντες’ λαογράφους να ζητούν με επιμονή την αποκατάσταση της Ελλάδας στα φυσικά και πολιτιστικά της σύνορα. Η ελληνική λαογραφία της περιόδου ταυτίστηκε με τον αλυτρωτισμό και τη Μεγάλη Ιδέα. Στο σημείο αυτό αναφύονται για την επιστήμη της λαογραφίας ορισμένα προβλήματα, τα οποία ο Herzfeld πραγματεύεται με περισσή προσοχή, διότι από την απάντηση που θα δοθεί θα εξαρτηθεί η αναγνώριση ή όχι του επιστημονικού χαρακτήρα των ελληνικών λαογραφικών σπουδών. Κατ’ αρχάς, ο Herzfeld δείχνει ότι οι πρώτοι λαογράφοι, ο Ζεμπέλιος στην αρχή και ο Λελέκος στη συνέχεια, οι οποίοι είχαν τεράστια προσφορά στη συγκέντρωση ενός μεγάλου όγκου υλικού (τραγούδια, μύθοι, έθιμα, μοιρολόγια, κ.λπ.), δεν επιδείκνυαν την ανάλογη προσοχή κατά την επεξεργασία αυτού του υλικού. Και ο Ζεμπέλιος, προ πάντων όμως ο Λελέκος, ‘διόρθωναν’, εκεί που νόμιζαν ότι έπρεπε, για

να στηρίξουν τη δική τους 'ελληνίζουσα' θέση. Τις παρεμβάσεις τους αυτές τις δικαιολογούσαν με το επιχείρημα ότι ήταν ανάγκη 'να αποκαθαρθούν' οι αλλοιώσεις που προκαλούσαν ο χρόνος και οι αγράμματοι χωρικοί, πράγμα που μόνο εκείνοι που έχουν τη γνώση μπορούν και τους επιτρέπεται να κάνουν. Ο Πολίτης ήταν εναντίον της τακτικής αυτής, έχοντας ως αρχή μέσα από το πλήθος του υπάρχοντος γραπτού αλλά και προφορικού υλικού να αναδείξει τη 'συνέχεια' του ελληνικού πολιτισμού και με επιστημονικά επιχειρήματα που δεν θα επιδέχονταν αμφισβήτηση, να αποδείξει ότι οι θέσεις του Φαλμεράιερ ήταν στο σύνολό τους εσφαλμένες. Για τον λόγο αυτό απέφυγε επιμελώς την πολεμική με τον Φαλμεράιερ, στην οποία είχαν επιδοθεί προηγούμενοι λαογράφοι και άφηνε 'τα κείμενα να μιλήσουν'. Αποφασιστική βοήθεια στην προσπάθειά του αυτή ο Πολίτης δέχτηκε από τη 'θεωρία των επιβιωμάτων' του βρετανού θεμελιωτή της ανθρωπολογίας Edward Burnett Tylor. Τη θεωρία αυτή ο Πολίτης προσάρμοσε στα δικά του δεδομένα, απορρίπτοντας όμως εκείνες τις πλευρές της που δεν ταίριαζαν στον δικό του ελληνικό εθνικισμό. Στο στόχαστρο του Πολίτη ήταν η αντίληψη των επιβιωμάτων ως 'υπολειμμάτων' ενός ουσιαστικά πρωτόγονου παρελθόντος. Επειδή, κατά την ελληνίζουσα θέση, ακριβώς αυτά τα επιβιώματα δεν ήταν τίποτα άλλο παρά μια συνέχεια στο παρόν ενός υψηλού, του μεγαλύτερου, πολιτισμού που ανέδειξε η Ευρώπη και ο κόσμος ολόκληρος, δεν μπορούσαν να γίνουν αποδεκτά ως υπολείμματα. Με τα λόγια του Herzfeld, ο Πολίτης είδε στη θεωρία των επιβιωμάτων 'ένα στατικό δόγμα πολιτισμικής συνέχειας' και γι' αυτό απέρριπτε το εξελικτικό στοιχείο που διέτρεχε την όλη θεωρία των επιβιωμάτων του Tylor. Εάν αυτό το στοιχείο γινόταν αποδεκτό από τους ελληνίζοντες λαογράφους, υποστηρίζει ο Herzfeld,

'θα επέτρεπε στους Ευρωπαίους να διεκδικήσουν την πολιτισμική ανωτερότητα έναντι των αρχαίων Ελλήνων, ίσως και των απογόνων τους'.

Ήδη εδώ φαίνεται η 'εκλεκτική' τάση και στον Ν. Πολίτη, ο οποίος από το έργο των άλλων επέλεγε εκείνα ακριβώς τα στοιχεία που τον βοηθούσαν να θεμελιώσει τη δική του αντίληψη της συνέχειας, γεγονός που, όπως είδαμε, αποτέλεσε τη βάση του ελληνικού αλτρωτισμού του τέλους του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα. Τόσο η θεωρία των πολιτιστικών επιβιωμάτων του Πολίτη και της ελληνίζουσας τάσης στην ελληνική λαογραφία, όσο και η προκατασκευασμένη ταξινόμηση του λαογραφικού υλικού, στην οποία καταγράφονται τα πιθανά επιβιώματα ανεξάρτητα από την επάρκεια της τεκμηρίωσής τους, αποτελεί ένα καλό παράδειγμα του τρόπου με τον οποίο η ελληνική λαογραφία του αιώνα μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους

προσπαθεί να εξασφαλίσει στη δική της θεωρία της συνέχειας τη θέση ενός 'αυτοδιαγωνιζόμενου' μοντέλου. Συμβαίνει αυτό που ο Herzfeld ονόμασε 'αυτοεκπληρούμενη προφητεία', την οποία μάλιστα ενίσχυαν οι εξελίξεις στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και το διαγραφόμενο τέλος της. Να πώς ο Herzfeld περιγράφει τον αυτοεκπληρούμενο χαρακτήρα των ταξινομήσεων του υλικού, στις οποίες προέβαιναν οι έλληνες λαογράφοι, προεξάρχοντος του Ν. Πολίτη.

‘Η προπάθεια των ελλήνων λαογράφων να κατασκευάσουν μια στέρεη κατηγοριοποίηση της εθνικής παράδοσης, η στατική τους αντίληψη της ιστορίας και η επίδραση της ίδιας της ταξινόμησης πάνω στα είδη δεδομένων που συλλέγονταν – όλα αυτά συνέβαλαν στη γρήγορη ενδυνάμωση των σημαντικότερων από τα αρχικά άρθρα πίστεώς τους: δηλαδή της πολιτισμικής συνέχειας με την Αρχαία Ελλάδα, του ευρωπαϊκού χαρακτήρα ολόκληρου του ελληνικού λαού και των εδαφικών και των χρονολογικών ορίων του ελληνισμού’.

Οι αυτοεκπληρούμενες αυτές προφητείες αποτελούν ένα γεγονός και, όπως τονίζει ο Herzfeld,

‘δεν έχει νόημα να προσπαθήσουμε να αποδείξουμε ότι οι πεποιθήσεις αυτές ήταν εσφαλμένες’.

Οι διαπιστώσεις του Herzfeld για την κατασκευή (συνειδητή ή όχι, δεν έχει σημασία) των ιστορικών προαπαιτούμενων μιας θεωρίας του πολιτισμού παραπέμπουν σε μια μεγάλη συζήτηση, στα πλαίσια της οποίας δείχνεται με ποιους τρόπους οι λαοί, προπάντων τα νέα έθνη και οι εθνότητες, φτιάχνουν την ιστορία τους και δημιουργούν τις βάσεις πάνω στις οποίες στηρίζουν τη δική τους εθνική ταυτότητα, εθνική συνείδηση ή ό,τι άλλο χρειάζονται για να στηρίξουν την αξίωσή τους για ανεξαρτησία και εδαφική κυριαρχία. Η σύγχρονη έρευνα συμφωνεί ότι, στα τέλη του 19ου και στις αρχές του 20ού αιώνα, παρατηρείται μια άνθηση στην επινόηση πολιτισμικών καταβολών και παραδόσεων (Robertson 1992: 155). Την ίδια γνώμη έχει και ο E. Hobsbawm (1983: 1) ο οποίος, στηριζόμενος σε εθνογραφικές και ανθρωπολογικές έρευνες από διαφορετικά μέρη του κόσμου, ισχυρίζεται ότι

‘(π)αραδόσεις που φαίνονται ή απαιτούν να είναι παλιές, αποδεικνύεται συχνά ότι είναι πρόσφατες και καμιά φορά επινοημένες. ‘Επινοημένες παραδόσεις’ χρησιμοποιούνται ως ένα σύνολο πρακτικών συνήθως κατευθυνόμενων από έκδηλα ή σιωπηλά αποδεκτούς κανόνες τυπικής ή συμβολικής φύσης, που προσπαθούν να αποτυπώσουν ορισμένες αξίες και κανόνες συμπεριφοράς με την επανάληψη, η οποία αυτομάτως εμπεριέχει τη συνέχεια με το παρελθόν’.

Αυτό το ενδεχόμενο να κατηγορηθεί η ελληνίζουσα τάση για αυθαίρετη κατασκευή ή και επινόηση των παραδόσεων και του πολιτισμού, φαίνεται να

ήθελε να προλάβει ο Ν. Πολίτης στη διάκριση μεταξύ ‘ομοτροπικών’ και ‘ετεροτροπικών’ εθίμων. Η εθνική συνείδηση έγκειται, κατά τον Ν. Πολίτη, στην κοινότητα των ηθών και των εθίμων, των πίστεων και της παράδοσης, έγκειται σε μια ενιαία σύλληψη του εξωτερικού κόσμου ‘πάνω απ’ όλα σε μια ταυτόσημη έκφραση συναισθημάτων προσδοκιών και ελπίδων’. Αντίθετα, ετεροτροπικά έθιμα είναι εκείνα που απαντώνται σε μικτούς εθνοτικά λαούς. Αυτοί οι λαοί όταν δημιουργούν ένα εθνικό κράτος διαπράττουν απλώς μια πράξη πολιτικής επινόησης και γι’ αυτό η συλλογική τους ταυτότητα είναι εντελώς μια τεχνητή κατασκευή. Σε αντίθεση με τους εθνοτικά μικτούς λαούς, οι Έλληνες ‘είχαν στόχο τους μια πολιτική ένωση που θα ήταν από τη φύση της ακατάλυτη’. Για τον λόγο αυτό, σύμφωνα με τον Ν. Πολίτη, ‘δεν υπήρχε τίποτα το “κατασκευασμένο” ή “επινοημένο” στην ελληνική εθνική ταυτότητα’. Το γεγονός ότι οι Έλληνες προσέβλεπαν στη Μεγάλη Ιδέα ήταν προϊόν της ‘ομοτροπικής’ τους παράδοσης, η οποία τους οδηγούσε στην επανάκτηση των ιστορικών και πολιτιστικών εδαφών του ελληνισμού. Όλη, λοιπόν, η ιδέα της ‘συνέχειας’, η θεωρία των ‘επιβιωμάτων’ και οι ‘ομοτροπικές’ αντιλήψεις του Ν. Πολίτη δεν έκαναν τίποτα άλλο παρά να οδηγούν την εξέλιξη στη φυσική της κατάληξη: *voilà le couronnement de l'idéal grec* = ιδού το επιστέγασμα του ελληνικού ιδεώδους, γράφει ο Herzfeld.

Τελικά η Μεγάλη Ιδέα όχι μόνο δεν υλοποιήθηκε αλλά οδήγησε στη Μικρασιατική Καταστροφή και έτσι σταδιακά εγκαταλείφθηκε. Βέβαια, οι μύθοι της ‘ελληνίζουσας’ τάσης επέζησαν για μεγάλα χρονικά διαστήματα, πέρασαν στη σύγκρουση καθαρευουσιάνων και δημοτικιστών, ενώ έζησαν μια προσωρινή επάνοδο στις σκοτεινές ημέρες της δικτατορίας σε μια γλωσσική κατασκευή που προσπάθησε να ενώσει τις δύο διαφορετικές τάσεις της ελληνικής λαογραφίας. Το επινόημα ‘Ελλάς Ελλήνων Χριστιανών’ αυτό ακριβώς προσπάθησε να επιτύχει οδηγώντας *ad absurdum* και τις δύο τάσεις της ελληνικής λαογραφίας. Με την κατάρρευση της δικτατορίας των συνταγματαρχών μπορεί να θεωρηθεί ότι ετέθη οριστικό τέλος σε μια συνειδητή ή ασυνειδητή κατασκευή μιας παράδοσης που, όσο κι αν υπήρξε πλούσια, δύσκολα θα μπορούσε να νοηθεί ότι ήταν συνεχής και ενιαία όσο και οι δύο τάσεις των ‘ελληνιζόντων’ και των ‘γραικιστών’ ήθελαν να υποστηρίξουν. Η πρόσφατη πείρα, όμως, μας διδάσκει ότι, ακόμη κι αν μια εποχή στην πολιτισμική ιστορία ενός λαού μπορεί να θεωρηθεί ότι οριστικά έχει κλείσει, εν τούτοις καταστάσεις απρόβλεπτες όσο και ριζικές δεν αποκλείουν την επανεμφάνιση στοιχείων ξεπερασμένων αντιλήψεων σε μια προσπάθεια να επινοηθούν καινούργιοι τρόποι αναβίωσης ενός ξεχασμένου παρελθόντος ή και

αντιμετώπισης μιας απειλητικής κατάστασης. Το παράδειγμα των νέων χωρών μετά την κατάρρευση του κομμουνισμού, το ίδιο όπως και η αναβίωση σκοταδιστικών, με τον μανδύα της 'νεοορθοδοξίας', τάσεων και στην Ελλάδα, το αποδεικνύει. Το έργο του Herzfeld είναι και για αυτόν τον λόγο σημαντικό, διότι διατηρώντας την απαραίτητη για τον εθνολόγο απόσταση αλλά συμμετέχοντας στη ζωή του ερευνούμενου υλικού ακολουθεί τα χνάρια της κλασικής ανθρωπολογίας επικεντρώνοντας την προσοχή του σε αυτό που στον ερευνητή προσφέρεται: στο κείμενο, είτε ως γραπτό είτε ως προφορικό είτε ως μεταφερόμενο λόγο. Είναι το 'κείμενο' στο οποίο ο πολιτισμός μιας εποχής βρίσκει την πιο 'προσλήψιμη και ολοκληρωμένη του έκφραση' (Seidman 1997: 43).

Ηλίας Κατσούλης

Σημειώσεις

1. Ο Herzfeld αναφέρει ότι, σύμφωνα με τον βρετανό αριστοκράτη Douglas 'οι Έλληνες των ημερών του μιλούσαν ακόμη μια γλώσσα συγγενική με τα αρχαία ελληνικά, μολονότι ονόμαζε 'τη νέα ελληνική γλώσσα ρωμαϊκή (romaic), όρος με τον οποίο οι σύγχρονοι Έλληνες ονόμαζαν τους εαυτούς τους, βάση του κατ' όνομα ρωμαϊκού χαρακτήρα τους, σε διάκριση με την ελληνική (hellenic), όρος με τον οποίο ονομάζουν τους προγόνους τους'. Η διάσταση μεταξύ 'Ρωμαίων' και 'Ελλήνων', δηλαδή των δύο αποκλινοσών αντιλήψεων της παράδοσης, έλαβε οριστικό τέλος στη σταδιακή αντικατάσταση της διεθνούς ονομασίας της Ελλάδας από Greece σε Hellas.

Βιβλιογραφικές Αναφορές

- Hobsbawm, E. (1983). *Inventing Traditions*. Σε E. Hobsbawm και T. Ranger (επιμ.) *The Invention of Tradition*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Robertson, R. (1992). *Globalization. Social Theory and Global Culture*. Sage.
- Seidman, St. (1997). *Relativising Sociology: The Challenge of Cultural Studies*. Σε C. Long (επιμ.) *From Sociology to Cultural Studies*. New Perspectives. Oxford: Blackwell.